

Over Betrokkenheid Gesproken

Handreiking voor docenten in de tweede fase van het voortgezet onderwijs die lesmateriaal willen ontwikkelen voor het leergebied *Sociaal-Ethische Oriëntatie* (SEO).

*Sociaal-Ethische
Oriëntatie (SEO) in de
Tweede Fase Voortgezet
Onderwijs*

Over Betrokkenheid Gesproken

Handreiking voor docenten in de tweede fase van het voortgezet onderwijs die lesmateriaal willen ontwikkelen voor het leergebied *Sociaal-Ethische Oriëntatie* (SEO).

*Sociaal-Ethische
Oriëntatie (SEO) in de
Tweede Fase Voortgezet
Onderwijs*

Paul Boersma
Thom Geurts
Jan Pouwels
Dhyan Vermeulen
Albert Friebe (red.)

Enschede, 10 november 1999
KC/0115/D/99-079

Verantwoording

© 1999 Stichting leerplanontwikkeling (SLO), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Auteurs: Paul Boersma, Albert Friebel, Thom Geurts, Jan Pouwels en Dhyan Vermeulen

Eindredactie: Albert Friebel

In opdracht van: De samenwerkende koepelorganisaties NKS, NPC, CBO en NABS

Besteladres

Stichting leerplanontwikkeling SLO

Afdeling Verkoop

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 305

Inhoud

1. INLEIDING	7
2. TWEEDE FASE: KANSEN VOOR SOCIAAL-ETHISCHE ORIËNTATIE....	9
2.1 TWEEDE FASE DIDACTIEK	9
2.2 STRUCTUUR VAN DE VERNIEUWDE TWEEDE FASE.....	11
2.3 NIEUWE VAKKEN IN DE TWEEDE FASE.....	12
3. DE KERN: <i>MORELE COMMUNICATIE</i>	15
3.1 DOELSTELLINGEN	15
3.2 DE INSTRUMENTENKOFFER VAN SEO	16
4. EEN ONTWIKKELMODEL	19
4.1 THEMA'S	19
4.2 MODUULSCHETS.....	21
4.3 KARAKTERISTIEKEN VAN GOED SEO-ONDERWIJS.....	22
4.4 BESCHRIJVINGSKADER LESSENPLAN / MODULONTWERP	25

Bijlage 1: Relaties met diverse vakken

Bijlage 2: Vijfpunts beoordelingsschaal voor SEO onderwijsleermateriaal.

1. Inleiding

Met *Sociaal-Ethische Oriëntatie (SEO)* wordt beoogd jonge mensen actief te leren participeren aan onze democratische en levensbeschouwelijk pluriforme samenleving. SEO is geen vak naast andere op het rooster in de bovenbouw van havo en vwo. Dat wil zeggen, dat er geen sprake is van een door de overheid voorgeschreven programma.

Daarom wordt SEO aangeduid als een *leergebied*. Scholen en hun bevoegd gezag bepalen zelf de formele status van SEO binnen het onderwijsprogramma. Zo zullen er inhoudelijke relaties met bijvoorbeeld Godsdienst/Levensbeschouwelijke Vorming en Filosofie zijn te leggen.

Zaak is SEO -na een experimentele ontwikkelperiode- echter te integreren met programma's van diverse vakken, waaronder de nieuwe algemeen verplichte vakken Algemene Natuur Wetenschappen (ANW) en Kunstzinnige en Culturele Vorming (KCV). In afwachting van een mogelijk nieuw voor alle leerlingen verplicht vak in het algemeen deel, Mens- & Maatschappij (M&M), komen eveneens de vakken Geschiedenis en Maatschappijleer in aanmerking voor integratie van SEO.

Het leergebied SEO

- sluit aan bij datgene wat de leerlingen hebben gehad aan kennis van het geestelijk leven en over geestelijke stromingen in het basisonderwijs en de basisvorming.
- sluit aan bij datgene wat de leerlingen hebben gehad aan intercultureel onderwijs (culturele pluriformiteit)
- is gebaseerd op de gedachte dat het onderwijs in het kader van de pedagogische opdracht van scholen voorbereidt op democratisch burgerschap (ondanks verschillen zijn er gemeenschappelijk aanvaarde beginselen die wezenlijk zijn voor onze democratie en de cohesie in onze maatschappij).
- krijgt zodanig gestalte dat het aansluit bij levensvragen van jongeren en de concrete sociaal-ethische problemen waarmee zij geconfronteerd worden (toegespitst op de belangrijkste dilemma's).
- omvat drie dimensies:
 - participeren in een democratische samenleving,
 - het in de levenspraktijk kunnen omgaan met de groeiende verscheidenheid aan waarden en normen,
 - inzicht in de betekenis van de belangrijkste godsdienstige/levensbeschouwelijke en culturele stromingen voor de morele communicatie in de samenleving over sociale vraagstukken,
 - inzicht in de betekenis van godsdienstige/levensbeschouwelijke en culturele stromingen voor de waardenontwikkeling van de mens,.
- heeft verbanden met overige vakken en levensbeschouwelijk en godsdienstig vormingsonderwijs.

Het realiseren van Sociaal-Ethische Oriëntatie zal op termijn geïntegreerd in diverse vakken plaatsvinden. Voor de korte termijn echter, tijdens een initiatiefase in scholen, lijkt het vooralsnog noodzakelijk ervan uit te gaan 80 studielasturen in havo en vwo te reserveren. De helft daarvan zou gevonden kunnen worden binnen het geheel aan beschikbare tijd van de drie algemene schoolverplichte vakken: Algemene

Natuurwetenschappen, Geschiedenis & Maatschappijleer en Culturele en Kunstzinnige Vorming 1.

De andere helft zou uit de vrije ruimte kunnen komen.

In 1998 en 1999 is door een aantal docenten voorbeeld-lesmateriaal ontwikkeld en beproefd rond de thema's *Armoede* en *Leven en dood/Techniek*.

Het gaat dus om voorbeeld-lesmateriaal. Dat wil zeggen dat het ten eerste niet alle mogelijke uitwerkingen van SEO bevat maar slechts exemplarisch bedoelde uitwerkingen. Ten tweede betekent dit dat de wijze waarop het materiaal SEO-uitwerkingen laat zien, beschouwd moet worden als inspirerende voorbeelden in de betekenis van *op deze manier zou het in elk geval kunnen*.

Eerder is benadrukt dat SEO geïntegreerd in andere, nieuwe en ook bestaande vakken gestalte zal moeten krijgen. Dat houdt in dat per school aansluiting zal moeten worden gezocht met de bestaande praktijk van die vakken: inhouds(sub)domeinen, methodeboeken, werkvormen, planning in de tijd, toetsmiddelen, e.d.

Tegelijkertijd zal niet kunnen worden volstaan met een enkele SEO-lessuggestie, zelfs niet met het genoemde voorbeeld-lesmateriaal.

De functie van de voorliggende handreiking is dan ook docenten, ondersteund door de schoolleiding en betrokken middenkader, te ondersteunen bij het zelf plannen, ontwikkelen, beproeven, bijstellen en implementeren van lesmateriaal, passend bij de eigen omstandigheden.

De handreiking is als volgt opgebouwd. In het eerstvolgende hoofdstuk (2) wordt aangegeven dat de vernieuwde Tweede Fase voortgezet onderwijs alleszins kansen biedt om SEO gestalte te kunnen geven. Vervolgens wordt (hoofdstuk 3) ingegaan op wat als de kern van SEO wordt beschouwd, nl. *morele communicatie*. Onder meer de volgende vragen worden behandeld: Wat wordt met *morele communicatie* bedoeld? Wat wordt beoogd met SEO? Om wat voor soort vaardigheden en attitudes bij leerlingen gaat het bij SEO? Hoe pak je het leren van *morele communicatie* in de praktijk aan? In het daarop volgende hoofdstuk (4) wordt geprobeerd een brug te slaan tussen de voorafgaande enigszins theoretische hoofdstukken en het voorbeeldlesmateriaal. Er wordt o.m. een link gelegd met inhoudsdomeinen van diverse examenvakken. Voorts worden een moduulschets, karakteristieken van goed SEO-onderwijs en een beschrijvingskader voor SEO-lesmateriaal gepresenteerd en van toelichtingen voorzien.

In een van de bijlagen wordt een uitgebreid overzicht gegeven van de diverse inhoudsdomeinen van de examenvakken in de Tweede Fase, die zich goed lenen voor SEO.

2. Tweede Fase: Kansen voor Sociaal-Ethische Oriëntatie

Bij SEO gaat het niet om een nieuw vak op het lesrooster, waardoor het programma extra wordt verzwaard. Bij SEO gaat het om een speciale kijkwijze binnen diverse daarvoor in aanmerking komende vakken (thema's of domeinen).

Het bijzondere van SEO is niet zozeer dat er volstrekt nieuwe vaardigheden of leerinhouden worden geleerd. Het nieuwe is dat in diverse (aan SEO verwante) vakken geleerde kennis, vaardigheden en attitudes vanuit een bepaalde invalshoek worden ingezet en daardoor aan extra betekenis winnen.

SEO draagt alle mogelijkheden in zich om te komen van onderwijs in afzonderlijke vakken naar een samenhangend geheel door middel van een thematische aanpak. Thema's verwijzen immers per definitie naar uiteenlopende aspecten of facetten van een vraagstuk of verschijnsel die zich vaak niets van vakgrenzen aantrekken (vergelijk de themavelden in paragraaf 4.1).

Een andere implicatie van de integratieve aanpak van SEO is, dat boven bedoelde vaardigheden alleen adequaat kunnen worden ontwikkeld als er schoolbreed afspraken worden gemaakt over het wó_t en het he in de verschillende vaklessen.

De beoogde vernieuwingen in de Tweede Fase van het voortgezet onderwijs lijken alleszins mogelijkheden en kansen te bieden om SEO te kunnen realiseren. Om dat te illustreren wordt in vogelvlucht ingegaan op de kenmerken van de Tweede Fase-didactiek (2.1), de structuur van de vernieuwde Tweede Fase (2.2) en een typering van nieuwe vakken in de Tweede Fase (2.3), die zich bij uitstek lenen voor implementatie van SEO.

2.1 Tweede Fase Didactiek

Door voortdurende veranderingen in onze samenleving wordt ook ons onderwijs steeds beïnvloed: nieuwe opvoedings- en leerdoelen, andere verantwoordelijkheden tussen overheid en scholen, eigentijdse leermiddelen en werkvormen, meer ruimte voor leerlingen om mee te bepalen wó_t, he, wó_or en wannoer ze leren, etc. In allerlei beleidsstukken van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, bijvoorbeeld, zijn consequenties van deze veranderingen geformuleerd in termen van 'nieuw beleid'. Het meest vergaand is dat gebeurd in de kerndoelen voor de basisvorming en de examenprogramma's vmbo en havo/vwo.

Kort samengevat kunnen de onderwijsveranderingen worden getypeerd als vragen vanuit de samenleving om mensen, die

- breed zijn gevormd: niet alleen cognitief-intellectueel maar ook in de vorm van vaardigheden d.w.z. praktische toepassingen van kennis en van met die kennis verbonden normen en waarden;
- zelfstandig kunnen functioneren en in staat en bereid zijn zelf initiatieven te nemen;
- eigen sterke en zwakke eigenschappen en bekwaamheden onderkennen, daaraan willen werken en bereid en in staat zijn om te gaan met mensen die anders zijn dan zichzelf.

De kunst is nu deze algemene karakteristieken te vertalen in onderwijs- en leerdoelen; geëigende leerinhouden die zinvol gestructureerd en uitgewerkt zijn; passende middelen en werkvormen, waarbij de leerling zich ontwikkelt tot steeds zelfstandiger in zijn denken en handelen, in het besef deel uit te maken van allerlei kleine en grotere verbanden.

Een belangrijke implicatie van dit alles is, dat leren steeds meer betekent: het verbinden van kennis met praktische toepassingen, gerelateerd aan levensechte problemen. In beleidsstukken wordt in dit verband onderscheid gemaakt in de volgende vier categorieën van vaardigheden:

- *Leren uitvoeren*: daarmee wordt bedoeld dat een aantal gedurende de schooljaren aangeleerde basale taal- en rekenvaardigheden, informatie- en computervaardigheden, maar ook het veilig en verantwoord met allerlei materialen kunnen omgaan, zonder al teveel extra zorg en begeleiding kunnen worden ingezet bij het leren in andere vakgebieden.
- *Leren leren*: daarbij gaat het om het kunnen inzetten van uiteenlopende strategieën en methoden voor het oplossen van verschillendsoortige problemen, bijvoorbeeld het doen van onderzoek zowel bij de natuurwetenschappelijke als de mens- en maatschappijvakken, maar ook het onderbouwd keuzes kunnen maken, je geheugen trainen, je adequaat mondeling en schriftelijk kunnen uiten, enzovoort.
- *Leren communiceren*: dit verwijst bij uitstek naar het adequaat gebruik van sociale vaardigheden die ook later van groot belang zijn, privé en op het werk.
- De vaardigheden waarop bij *leren reflecteren* een beroep wordt gedaan, vallen grotendeels samen met die bij *leren leren* aan bod komen: het planmatig werken en bewaken van het voortgangsproces, maar ook nadenken over hoe je zaken aanpakt, wat je sterke en zwakke punten zijn, enzovoort.

Kennelijk gaat het er in de vernieuwde Tweede Fase van het voortgezet onderwijs om dat jonge mensen leren hun leerproces zelfstandiger in te richten, in relatie tot beoogde uitkomsten daarvan. Voor docenten houdt dit eveneens een leerproces in: zij moeten hun functioneren daarop gaan afstemmen. Dat wil zeggen, dat zij van *alles-regelaar* leerlingen coachen in het geleidelijk aan zelf reguleren van hun leertaken en leerprocessen.

Schematisch weergegeven gaat het bij leerprocessen altijd om de volgende vragen:

- Wat moet er geleerd worden: het vaststellen van het (de) leerdoel(en)?
- Hoe wordt er geleerd: de aard van de leertaken en te gebruiken bronnen en hulpmiddelen, alle of samen met anderen, e.d.?
- In welke mate stuurt de docent (al dan niet via de leermiddelen) dan wel de leerling als het gaat om de leerdoelen, leerinhouden, leermiddelen, werkvormen, het leerproces, de evaluatie (zelfstandig leren, procesbewaking, etc.)?
- Hoe vindt voortgangscntrole en feedback plaats: wie doet dat, op welke wijze en is er aandacht voor zowel leerproces als leeruitkomst)?

Kenmerkend voor de Tweede Fase didactiek is dus, dat leerlingen zelfstandiger gaan leren. Bij *zelfstandig leren* voeren leerlingen zelfstandig leertaken (cognitieve domein) uit en ook sturen of reguleren zij zelfstandig hun daartoe benodigde leergedrag (metacognitieve domein). Globaal aangeduid zouden zelfstandig lerende leerlingen tot het volgende in staat moeten zijn:

- Ze kunnen zich oriënteren op een (nieuwe) leertaak, zodat ze hun leerdoelen in eigen woorden kunnen omschrijven. Kernvragen die zich hierbij stellen zijn: *Wat ga ik doen? Waarom ga ik dit doen?* Daarbij zijn ze tevens in staat aan te geven over welke reeds aanwezige voorkennis ze beschikken, aan de hand van kernvragen zoals: *Wat weet of kan ik al? Hoe kan ik het aanpakken? Wat heb ik daarvoor nodig?*
- Ook kunnen ze aangeven welke leeractiviteiten ze gaan ondernemen, en een planning maken voor de uitvoering daarvan. Daar hoort ook bij dat ze aangeven hoe te handelen als zij vast dreigen te lopen. Kernvragen die leerlingen zich hier stellen zijn: *Hoe ga ik het aanpakken? Wat moet het opleveren? Wat doe ik als ik vastloop?*
- Voorts voeren ze uit wat ze zich hebben voorgenomen, zorgen ervoor dat alles (zoveel mogelijk) volgens plan verloopt en stellen zo nodig hun planning bij, handelen adequaat als zij dreigen vast te lopen en zijn in staat zich te (blijven) motiveren. Kernvragen die leerlingen zich hier stellen zijn: *Doe ik wat ik van plan was te doen? Ben ik nog op de goede weg?*
- Niet op de laatste plaats kunnen zij zowel hun leerproces als de beoogde leerresultaten evalueren door zich (met enige regelmaat) af te vragen of/in hoeverre de vooraf gestelde leerdoelen nog steeds worden nagestreefd, resp. zijn bereikt, en of de wijze waarop aan die doelen is/wordt gewerkt effectief is/was. Kernvragen die leerlingen zich hier stellen zijn: *Heb ik mijn doel(en) bereikt? Ben ik tevreden over wat ik heb gedaan? Zou ik het de volgende keer weer zo doen? Kan ik het geleerde toepassen in nieuwe (vergelijkbare) situaties?*

2.2 Structuur van de vernieuwde Tweede Fase

De hoogste leerjaren van havo en vwo, de Tweede Fase voortgezet onderwijs, krijgen vergeleken met vroeger een andere structuur. In plaats van de min of meer vrije vakkenpakketkeuze moeten leerlingen kiezen uit vier profielen.

Een profiel bestaat uit een *gemeenschappelijk deel* (voor iedereen hetzelfde), een *profieldeel* en een *vrij deel*.

De profieldelen omvatten de volgende vakken:

- profiel *Cultuur & Maatschappij*: taal, geschiedenis, wiskunde, culturele en kunstzinnige vorming, taal of filosofie (vwo) en economie (havo);
- profiel *Economie & Maatschappij*: economie, wiskunde, aardrijkskunde en geschiedenis;
- profiel *Natuur & Gezondheid*: biologie, scheikunde, natuurkunde en wiskunde;
- profiel *Natuur en Techniek*: natuurkunde, scheikunde, wiskunde;

De vakken in het gemeenschappelijk deel zijn: Nederlands, Engels, op het vwo Duits en Frans en op het havo ÚÚn moderne vreemde taal (in de meeste gevallen Duits of Frans), Algemene Natuurwetenschappen (ANW), Culturele en Kunstzinnige Vorming (CKV1), een combinatie van Geschiedenis en Maatschappijleer en Lichamelijke Opvoeding.

In het vrije deel kunnen leerlingen nog vrij vakken kiezen, bijvoorbeeld om twee profielen te combineren of een vak dat niet in hun profieldeel zit, maar dat wel nuttig kan zijn bij een vervolgstudie. Ze kunnen hierbij kiezen uit alle (deel) vakken die in de profielen zitten en uit Management & Organisatie, Informatica en Lichamelijke Opvoeding. Daarnaast kunnen ze zich oriÛnteren op een vervolgstudie, bijvoorbeeld door ergens een korte stage te lopen, zich bezighouden met de leerlingen- of medezeggenschapsraad of zich nader verdiepen in een bepaald vak.

In de nieuwe Tweede Fase veranderen ook de examens. Het *schriftelijk eindexamen* blijft gewoon bestaan. Het schoolonderzoek wordt vervangen door een *schoolexamen* waarvoor de leerlingen al vanaf de vierde klas opdrachten en tentamens kunnen doen. Voor dit schoolexamen geldt een aantal landelijk door de overheid opgestelde voorschriften. Die eisen passen bij de nieuwe aanpak van het onderwijs. Bijvoorbeeld meer aandacht voor *vaardigheden*. Dit betekent dat de leerlingen bij de meeste vakken ook *praktische opdrachten* krijgen voor het schoolexamen.

Een nieuw examenonderdeel is het *profielwerkstuk*. Dat is voor alle leerlingen verplicht. Ook het profielwerkstuk is een praktische opdracht. Het is bedoeld om aan te tonen dat de leerling een combinatie van kennis en vaardigheden beheerst. Tegelijkertijd tonen de leerlingen ermee aan dat zij actief en zelfstandig kunnen studeren en dat is een verworvenheid die hun in het hoger onderwijs zeer goed van pas zal komen.

Als SEO in (nieuwe) vakken binnen de Tweede Fase wordt ge´mplementeerd, ontstaat dus tevens de mogelijkheid er door middel van praktische opdrachten bij de afsluiting aandacht aan te geven.

2.3 Nieuwe vakken in de Tweede Fase

In het gemeenschappelijk, voor alle leerlingen verplichte deel van havo en vwo zijn twee nieuwe vakken opgenomen: Algemene Natuurwetenschappen (ANW) en Culturele en Kunstzinnige Vorming (CKV1). Achterliggende gedachte hierbij is dat alle leerlingen in de Tweede Fase een zo breed mogelijke algemene ontwikkeling krijgen. Naast geschiedenis en literatuur dienen alle leerlingen op havo en vwo een goede kennismaking te krijgen met de natuurwetenschappen en met cultuur en kunst.

Die kennismaking begint al in het basisonderwijs en wordt voortgezet in de basisvorming. Maar als leerlingen ouder zijn, stellen zij andere vragen over natuurwetenschap en cultuur en kunnen zij nieuwe ervaringen en andere kennis op die terreinen opdoen.

Bovendien kan het vak Algemene Natuurwetenschappen als dat voor een deel al wordt gegeven v³/₄r de profielkeuze, bijdragen aan een zorgvuldige en goed gemotiveerde keuze voor een van de exacte profielen. Deze maatschappij heeft dringend behoefte aan goed opgeleide exacte mensen. In de sector techniek dreigt zelfs een tekort aan hoger opgeleiden te ontstaan.

Nieuwe keuzevakken zijn Klassieke Culturele Vorming (KCV), Informatica, Management & Organisatie, Lichamelijke Opvoeding (2), Filosofie en Culturele en Kunstzinnige Vorming (CKV 2 en 3). Klassieke Culturele Vorming is verplicht voor leerlingen die Latijn of Grieks volgen. Andere leerlingen kunnen het vak kiezen. Informatica, Management & Organisatie en Lichamelijke Opvoeding (2) kunnen uitsluitend als keuzevakken in het vrije deel worden aangeboden.

Culturele en Kunstzinnige Vorming (CKV 2 en 3) zijn nieuwe vakken die in het profiel æCultuur en MaatschappijÆ zijn opgenomen. De leerlingen kunnen deze vakken - net als alle andere profielvakken - ook kiezen in het vrije deel. Voor alle keuzevakken in het vrije deel geldt wel dat de school het aanbod bepaalt.

Er is voor gekozen SEO in elk geval een plaats te geven binnen de (vooralsnog) twee nieuwe voor alle leerlingen verplichte vakken in het gemeenschappelijk deel: ANW, CKV1. Ook de vakken Geschiedenis en Maatschappijleer zullen zeker goede aanknopingspunten bieden.

Daarnaast zullen in de (voor leerlingen verschillende) profielvakken en in de vrije ruimte mogelijkheden zijn om aspecten van SEO te behandelen, met name de vakken Filosofie en Godsdienst/Levensbeschouwelijke Vorming.

3. De kern: *morele communicatie*

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op wat we als de kern van SEO beschouwen, nl. *morele communicatie*, het kunnen en durven participeren in gesprekken, discussies, presentaties inzake morele kwesties.

Maar wat is morele communicatie eigenlijk? En hoe realiseer je in de onderwijspraktijk dat leerlingen zich de daartoe benodigde vaardigheden en attitudes eigen maken?

Op deze en verwante vragen zullen we uitvoerig ingaan.

In paragraaf 3.1 worden de doelen van SEO beschreven en nader uitgewerkt.

Vervolgens wordt (paragraaf 3.2) uitvoerig stilgestaan bij de vraag hoe SEO in de onderwijspraktijk gestalte kan krijgen.

3.1 Doelstellingen

De algemene doelstelling van SEO luidt als volgt:

Leerlingen kunnen deelnemen aan morele communicatie over maatschappelijke vraagstukken in een democratische en levensbeschouwelijk pluriforme samenleving op basis van kennis en inzicht betreffende:

- algemeen aanvaarde basisregels en grondrechten die ten grondslag liggen aan het samenleven van mensen binnen de Nederlandse democratische rechtsstaat;
- de betekenis van godsdiensten en levensbeschouwingen voor morele communicatie over de inrichting van de samenleving.

De algemene doelstelling is uitgewerkt in een drietal inhoudsdomeinen:

- Domein *democratische rechtsstaat*
- Domein *levensbeschouwelijke pluriformiteit*
- Domein *morele communicatie*

Per domein is omschreven wat leerlingen geacht worden zich eigen te maken. De eerste twee domeinen verwijzen naar inhoudelijke thematieken waarop SEO zich richt. Terwijl in het derde domein het accent ligt op de typering van voor SEO relevante vaardigheden.

Domein *democratische rechtsstaat*

Leerlingen weten en begrijpen de algemeen aanvaarde beginselen en grondrechten die die ten grondslag liggen aan het samenleven van mensen binnen de Nederlandse democratische rechtsstaat.

Extra aandacht wordt besteed aan : vrijheid en verantwoordelijkheid, algemeen aanvaarde beginselen, algemeen aanvaarde grondrechten

Domein levensbeschouwelijke pluriformiteit

Leerlingen weten en begrijpen de betekenis van godsdienstige en levensbeschouwelijke tradities voor morele communicatie over de inrichting van de samenleving.

Er worden verbanden gelegd met: godsdienst/levensbeschouwingen, levensbeschouwing en moraal.

Domein morele communicatie

Leerlingen zijn in staat deel te nemen aan morele communicatie.

Daarbij wordt onder meer extra aandacht besteed aan: argumenteren, interactie en verhalende communicatie.

3.2 De instrumentenkoffer van SEO

Sociaal ethische oriëntatie is geen apart vak, maar een leergebied waarin leerlingen thema's aanpakken die boven de kaders van de vakken uitstijgen. Vaak zijn thema's door de actualiteit ingegeven en daarmee min of meer toevallig en willekeurig. Belangrijker dan de thema's zelf, is de manier waarop leerlingen leren deze thema's aan te pakken.

We stellen ons voor dat de leeromgeving van SEO een oefenplaats is waar leerlingen vaardigheden verwerven. SEO zal dan het karakter kunnen krijgen van een ethische werkplaats in de school.

Maar wat is dan het instrument dat in die werkplaats wordt geoefend? Welke vaardigheden oefenen leerlingen in dit leergebied? Om die vraag te beantwoorden keren we even terug naar de bedoeling van SEO.

Door middel van SEO bereiden scholen leerlingen voor op het deelnemen aan de samenleving. In SEO oefenen leerlingen in het omgaan met waardengebonden thema's. Daarvoor staan twee groepen instrumenten klaar. Eén groep stelt de samenleving beschikbaar. De andere groep betreft vaardigheden die de leerling zelf kan inzetten.

Tot de eerste groep behoren de levensbeschouwelijke gemeenschappen. Om preciezer te zijn: de waarden die mensen binnen zulke gemeenschappen aan elkaar doorgeven, maar daarnaast ook de gebruiken die in deze gemeenschappen zijn ontwikkeld om waarden in te zetten op maatschappelijke thema's. Tot deze eerste groep behoort verder ook de participatieve democratie: de waarden die onze democratie uitdraagt, en daarnaast de instituties die hierop zijn gebouwd. SEO biedt leerlingen een werkplaats om de waarden, gebruiken en instituties die onze samenleving beschikbaar heeft, te leren gebruiken bij het omgaan met waardengebonden thema's.

Dit laatste gaat niet vanzelf. Om goed te kunnen werken met de instrumenten die onze samenleving beschikbaar stelt zullen leerlingen ook moeten oefenen met de instrumenten die ze zelf kunnen inzetten. Daarmee zijn we bij de tweede groep instrumenten. Het betreft vaardigheden op het vlak van de morele gevoeligheid, in het omgaan met persoonlijke waarden, het verbinden van persoonlijke waarden met levensbeschouwelijke gemeenschappen (levensbeschouwingen, instituties van de

democratie), het maken en onderbouwen van een morele redenering, het trekken van consequenties voor handelen, het moreel communiceren. Deze vaardigheden stellen leerlingen niet alleen in staat een persoonlijke positie op te bouwen met betrekking tot een waardengebonden thema. Ze maken het leerlingen ook mogelijk deel te nemen aan de instrumenten die de samenleving daartoe heeft ontwikkeld. Met andere woorden: door met leerlingen de verschillende groepen vaardigheden te oefenen, leren ze ook op een persoonlijke manier deel te nemen aan de instrumenten uit het maatschappelijk domein. Het oefenen van de vaardigheden uit het persoonlijk domein van de leerling stelt hen in staat aan het domein van de maatschappelijke instituties deel te nemen. Met het oog daarop werken we de vaardigheden nog wat nader uit.

- De eerste vaardigheid is die van *morele gevoeligheid*. Het gaat dan om het vermogen om ten aanzien van bepaalde concrete gebeurtenissen ervaringen van onrecht en ervaringen met een appélkarakter te hebben. Bij deze gevoeligheid hoort tevens dat leerlingen besef of inzicht hebben in het eigen karakter van deze ervaringen, en dat ze zulke ervaringen ook bij anderen en in andere situaties kunnen herkennen. Wanneer we deze vaardigheden aan het begin van het leerproces gaan zoeken en daarna steeds opnieuw in beeld brengen, dan zorgen we ervoor dat de leerlingen met hun eigen beleving en met hun eigen vragen in het leerproces betrokken blijven.
- De tweede vaardigheid betreft het opsporen van wat je zelf van grote waarde vindt. Het gaat dan om bewustzijn van je *persoonlijke waarden*. Elke morele ervaring bevat waarden. Mensen ontwikkelen het vermogen deze waarden onder woorden te brengen, te verbinden met andere ervaringen en zo een eigen waardensysteem te ontdekken. Het zoeken van de persoonlijke waarden veronderstelt de ervaringen die binnen de morele gevoeligheid aan de orde zijn geweest. Deze tweede vaardigheid sluit daarom aan op de eerste.
- De derde vaardigheid betreft het *verbinden van persoonlijke morele waarden met morele gemeenschappen*. Deze verbinding kan herkenning opleveren. Maar het resultaat kan ook zijn dat leerlingen zich juist niet in een bepaalde morele en levensbeschouwelijke tradities herkennen. Bij zulke gemeenschappen hoeven we niet alleen te denken aan de gemeenschappen die doorgaans als zodanig worden genoemd zoals bijvoorbeeld christendom, humanisme, islam of socialisme. Ook de vriendengroep is vaak een morele gemeenschap: daar heersen allerlei morele codes en afspraken. In het kader van SEO is het verder van groot belang dat we ons realiseren dat ook ons parlementaire stelsel en de grondwet uitingen zijn van een morele gemeenschap: allerlei waarden van morele aard (bijvoorbeeld de gelijkwaardigheid van alle mensen) worden daar uitdrukkelijk of niet uitdrukkelijk nagestreefd.

- De vierde vaardigheid is het maken van een *morele redenering*. Het gaat hier om het formuleren van een moreel standpunt met betrekking tot een concrete gebeurtenis, waarbij de eigen aard van een morele redenering wordt gerespecteerd. Op zich is dat al moeilijk genoeg. Maar daarbij komt dan nog dat mensen moeten leren omgaan met het gegeven dat morele redeneringen niet sluitend zijn, en dat anderen, op grond van goede argumenten, een andere keuze kunnen maken. Het omgaan met de relativiteit van het morele oordeel, en met de verlegenheid die daarbij hoort, is van groot belang.
- De vijfde vaardigheid waaraan de school kan bijdragen betreft het trekken van *consequenties* uit het voorgaande voor je handelen. Leerlingen worden uitdrukkelijk voor de afweging gesteld of een bepaalde waarde in handelen moet worden vertaald. In SEO kan hieraan uitdrukkelijk aandacht worden besteed. Leerlingen kunnen daartoe zelf ideeën zoeken en initiatieven nemen. Maar docenten kunnen ook ideeën aandragen. Een module kan bijvoorbeeld worden afgesloten met een actie.
- De zesde vaardigheid is die van het *morele communiceren*. Het gaat dan niet alleen om discussie: communicatie op grond van argumenten. Naast de discussie is er nog een andere communicatievorm van groot belang, en ook die moet worden ontwikkeld. Het gaat om verhalende communicatie: mensen vertellen over de concrete situatie waarin ze een morele ervaring ondergingen. Ze vertellen wat deze ervaringen inhielden en voor hen betekenden, hoe ze ermee omgingen, en hoe ze er nu naar kijken. Het is van groot belang deze zesde vaardigheid apart te noemen. In communicatie kunnen we ruim baan maken voor de individualiteit van de leerlingen en de pluraliteit van de klas, zonder te vervallen in relativisme. Je betreft leerlingen op elkaar en kunt ze helpen om ook op moreel gebied de ontwikkeling van een eigen standpunt te zien als het resultaat van een leerproces waarop vele anderen hun stempel drukken. Maar in feitelijke lessen kun je over het algemeen niet zomaar communiceren. Dat is droogzwemmen. Communicatie zal ergens over gaan. Vandaar dat je communicatieprocessen inoefent tegelijk met de vijf andere vaardigheden die we zojuist bespraken.

De instrumentenkoffer van dit leergebied bevat de vaardigheden die nodig zijn voor het opbouwen van morele identiteit.

4. Een ontwikkelmodel

In dit hoofdstuk wordt een poging ondernomen een brug te slaan tussen de theoretische noties en bespiegelingen in de voorafgaande hoofdstukken en de onderwijspraktijk zoals vooralsnog geschetst in het voorbeeldlesmateriaal.

Daartoe wordt eerst een overzicht gegeven van voor SEO geschikte thema's, die in diverse examenvakken in de tweede fase voorkomen (paragraaf 4.1). Het voorbeeldlesmateriaal heeft tot functie te illustreren wat met SEO wordt bedoeld en hoe dat in de schoolpraktijk handen en voeten kan krijgen. Goed SEO-lesmateriaal zal een bepaalde structuur kennen. Daartoe wordt een moduulschets geïntroduceerd (paragraaf 4.2).

Aanvullend worden karakteristieken van goed SEO-lesmateriaal gepresenteerd (paragraaf 4.3) die op basis van praktijkervaringen met SEO zijn ontwikkeld. Dit hoofdstuk wordt afgesloten met een beschrijvingskader voor het door docenten zelf ontwikkelen, beproeven en bijstellen van lesmateriaal (paragraaf 4.4).

4.1 Thema's

Voor nagenoeg alle vakken geldt dat leerlingen actuele lesstof kunnen beoordelen, ten aanzien van lesstof een beargumenteerd standpunt innemen en discussies kunnen voeren. Op deze vaardigheden wordt bij SEO een beroep gedaan. Daarbij wordt een extra dimensie toegevoegd door communicatie over de morele aspecten van de onderhavige thema's die tevens worden geplaatst in de context van de democratische en levensbeschouwelijk pluriforme samenleving. In die zin biedt SEO bij uitstek een vakoverstijgende vorming en vaardigheidsoefening met betrekking tot een aantal eindtermen in de onderhavige vakgebieden.

De thema's waarop SEO zich richt zijn dan ook ontleend aan de uiteenlopende onderwerpen die in een groot aantal eindexamenvakken aan de orde komen. In bijlage 1 hebben wij die samengevat.

SEO sluit aan bij een aantal belangrijke vakken in de profielen en in het bijzonder bij de vakken ANW, Geschiedenis & Maatschappijleer en CKV1 in het algemeen verplichte deel van de tweede fase.

De vier profielen zijn:

- Natuur en Techniek (N&T)
- Natuur en Gezondheid (N&G)
- Economie en Maatschappij (E&M)
- Cultuur en Maatschappij (C&M).

Thema's die zich goed lenen voor SEO hebben we als volgt gegroepeerd in vier themavelden, aansluitend bij ÚÚn of meer profielen/vakken:

- A. Toekomst van de techniek (met name de profielen N&T, N&G en het vak ANW)
- B. Economisering van het leven (met name het profiel E&M en het vak M&G)
- C. Sociaal samenleven (met name de profielen E&M, C&M en het vak M&G)
- D. Cultureel samenleven (met name de profielen N&G, C&M en de vakken M&G, CVK)

Achter elk thema zijn aandachtspunten vermeld, die zich o.i. bij uitstek lenen voor SEO.

A. Toekomst van de techniek (met name de profielen N&T, N&G en het vak ANW)

- energietechnologie (duurzame ontwikkeling, grenzen aan milieumanipulatie)
- ruimtevaart (grenzen aan de expansiedrift, kosten, geweld)
- bewapening (massavernietigingswapens)
- informatietechnologie (privacybescherming, manipulatie, virtualisering van de werkelijkheid)
- genetische modificatie (grenzen aan de maakbaarheid van het leven)
gezondheidszorg (donorschap, cosmetica, levensverlenging)

A. Economisering van het leven (met name het profiel E&M en het vak M&G)

- arbeidsverhoudingen (terugdringing van de menselijke factor, werkloosheid)
- arbeidsverdeling (uitbuiting, man/vrouw verhoudingen, sociale uitsluiting)
- bank- en geldwezen (speculatie, inflatie)
- reclame (manipulatie, reclamecodes)
- productie- en consumptiepatronen (verslaving, aantasting van -ecologische- duurzaamheidsprincipes, levensstijl, eerbied voor het leven van mens/dier/plant)
- 24-uurs economie (materialisering van het leven, verhaasting, aantasting van collectieve rust, ontspanning)
- arm/rijkverhoudingen (armoede - sociaal en mondiaal)
- mobiliteit (grenzen aan de leefbaarheid)

A. Sociaal samenleven (met name de profielen E&M, C&M en het vak M&G)

- politieke besluitvorming (pressiegroepen, burgerlijke ongehoorzaamheid)
- multicultureel samenleven (grenzen aan immigratie, asylzoekersvraagstuk, gendervraagstukken, opvoedingspatronen, maatschappelijke ongelijkheid en criminaliteit)
- mensenrechten (grenzen aan zelfbeschikking, spanning tussen individuele vrijheid en collectieve verantwoordelijkheid), botsing van grondbeginselen (bijvoorbeeld: vrijheid van meningsuiting en het niet-discrimatiebeginsel of het nationaal belang)
- macht en geweld (legitimiteit van geweld, oorlogsindustrie, geweldloosheid, seksueel geweld, intimidatie)
- zorg (grenzen aan de zorg: privatisering, vergrijzing; aard van de zorg: wederkerigheid, menselijke waardigheid)

A. Cultureel samenleven (met name de profielen N&G, C&M en de vakken M&G, CVK)

- levensbeschouwing (fragmentarisering, secularisering, individualisering)
- leven en dood in de westerse samenleving (geboorteregeling/waaronder abortus, euthanasie/waaronder suicide, genetische manipulatie)
- gendervraagstukken (man/vrouw verhoudingen, grenzen aan acceptatie van vormen van seksualiteit, opvoedingspatronen)
- recreatie (gokken, verslaving, hinder)
- massamedia (meningsbeïnvloeding, commercialisering, selectieve informatie en beeldvorming)
- religieuze uitingen (gevaaren van religieuze bewegingen, grenzen aan rituele feesten, hoofddoekjes openbare scholen)
- etniciteit (groepsverplichting en collectieve verdraagzaamheid, segregatie/apartheid, racisme)

4.2 Moduulschets

Met behulp van de in paragraaf 3.2. geschetste instrumentenkoffer kan de sociaal-ethische werkplaats in modulen worden georganiseerd. Deze modulen dienen als kenmerken te hebben, dat leerlingen de in genoemde paragraaf geschetste instrumentele vaardigheden kunnen oefenen, en wel in de aangegeven volgorde. Daarmee hebben de modulen een interne structuur die beantwoordt aan het doel van sociaal-ethische oriëntatie. Bovendien zijn ze voor leerlingen herkenbaar als leereenheden van dit eigenaardige leergebied.

Onderstaand treft u een voorstel aan voor de structuur van modulen voor SEO.

- *Introductie*

Uiteenzetting van het gekozen thema, ontwikkeling van leervraag, leerroute en vaststelling van het eindproduct waarmee leerlingen de leerroute afsluiten.

- *Morele gevoeligheid*

Op grond van voorbeelden en van een verheldering van de eigen aard van morele ervaringen, brengen leerlingen hun eigen morele ervaringen in die betrekking hebben op het gekozen thema. De leerlingen kunnen deze ervaringen analyseren en binnen de ethische benadering plaatsen. De leerlingen communiceren deze ervaringen zowel narratief als discursief. De docent en het materiaal geven voorbeelden van morele ervaringen met betrekking tot het gekozen thema.

- *Persoonlijke morele waarden*

Naar aanleiding van voorbeelden en van een verheldering van morele waarden, geven leerlingen de morele waarden die bij hen persoonlijk een rol spelen met betrekking tot het gekozen thema. Hierbij kan een affectenmatrix een belangrijke rol vervullen.

- *Verbinding met morele gemeenschappen*

De leerlingen nemen kennis van de manier waarop morele waarden zijn ingebed in verschillende levensbeschouwelijke tradities. Deze levensbeschouwelijke tradities komen niet als systemen (het zgn. "het-perspectief") maar vanuit personen (het zgn. "jij-perspectief") aan de orde. De leerlingen ontwikkelen een standpunt (herkenning en/of afwijzing) en communiceren dat. Bij deze gemeenschappen komt ook aan de orde de parlementaire democratie met haar praktijken en met haar levensbeschouwelijke en morele standpunten.

- *Moreel oordeel (1 les)*

Op grond van een verheldering van de eigen aard van een moreel oordeel, en op grond van voorbeelden hiervan, ontwikkelen leerlingen een eigen moreel oordeel over de gekozen thematiek. Ze communiceren dit met behulp van argumenten (argumentatieve communicatie) en ze communiceren de persoonlijke betekenis hiervan (narratieve communicatie).

- *Afsluitende opdracht (1 les)*

De leerlingen ontwikkelen op grond van de stappen 2, 3, 4 en 5 het product dat ze in stap 1 hebben gekozen ter afsluiting van de module. Natuurlijk is een breed scala aan mogelijkheden denkbaar: een schoolactie, een individueel verslagboek, een fotoreportage door een groep leerlingen, interviews etc.).

4.3 Karakteristieken van goed SEO-onderwijs

Goed SEO-onderwijs wordt gekenmerkt door een eigen en duidelijk herkenbare inhoud en een eigentijdse vormgeving, samenhangend met een professionele beroeps cultuur van de betrokken docenten.

De karakteristieken van goed SEO-onderwijs die hierna worden gepresenteerd refereren aan de in hoofdstuk twee beschreven kenmerken van de Tweede Fase, de in hoofdstuk drie beschreven kernvaardigheden betreffende morele communicatie, als mede de hierboven genoemde elementen.

Onderscheid wordt gemaakt in drie categorieën van karakteristieken, gelet op respectievelijk de SEO-specificiteit (de karakteristieken 1, 2 en 3); de Studiehuis-context (de karakteristiek 4 en 5) en de schoolcontext (de karakteristieken 6 en 7).

Deze karakteristieken zijn ontstaan tijdens het ontwikkelen van het voorbeeldlesmateriaal SEO. Hoewel de mate waarin deze karakteristieken aandacht krijgen sterk afhankelijk is van onderwerp, situatie en persoonlijke omstandigheden, zullen docenten steeds moeten nagaan of en waarom bepaalde aspecten onderbelicht zijn gebleven.

De uitwerkingen van de karakteristieken kunnen worden gebruikt als ijkpunten aan de hand waarvan kan worden gecheckt of lesmateriaal en -activiteiten in voldoende mate sociaal-ethische oriëntatie-kenmerken bevatten. Aldus ontstaat een kwaliteitslijst die een nuttige functie kan vervullen bij het door docenten ontwikkelen, uitproberen en bijstellen van eigen SEO-onderwijsleermaterialen.

Een vereenvoudigde versie in de vorm van een checklist is als bijlage 2 opgenomen. Door middel van een vijfpuntsschaal kan worden beoordeeld in welke mate SEO-onderwijsleermateriaal aan de onderscheiden karakteristieken voldoet. Uiteraard zijn niet de scores als zodanig van belang, maar de toelichting, de opmerkingen daarbij en de discussie daarover met collega's zijn van betekenis.

Karakteristieken, die het bijzondere van SEO typeren

1. De gerichtheid op het sociaal-ethisch perspectief.

De eerste en centrale karakteristiek betreft de aantoonbare gerichtheid op het door leerlingen te ontdekken sociaal-ethische of morele perspectief in het onderwerp of thema? Kernvragen die hier bijvoorbeeld gesteld kunnen worden, luiden:

- Zijn leerlingen in staat een sociaal-ethische invalshoek of perspectief in te nemen aangaande het onderwerp?
- Worden steeds de 'juiste' onderzoeksvragen gesteld, gericht op het ontdekken en bespreken van wat 'goed' en wat 'fout' wordt gevonden door personen, groepen, vanuit levensovertuigingen en culturen?
- Worden onderzoekopdrachten of dialogen geïnitieerd, die een morele opening van een situatie of gebeurtenis mogelijk maken?

Leerlingen kunnen daartoe worden uitgenodigd door hen de volgende vragen voor te leggen: Is dit rechtvaardig? Is dit verantwoord? Is dit goed? Mag dit? Kan dit? Is dit eerlijk? Is dit vrijheid vergrotend of verkleinend? Is dit gelijkheid bevorderend? Vinden anderen dat ook zo? Dachten mensen daar 25 jaar geleden anders over? Is er verschil tussen godsdiensten of geloven? Welke gevolgen heeft dit voor kinderen, vrouwen, mannen, allochtonen, homoseksuelen, etc.? Wat betekent dit op lokaal niveau, nationaal of internationaal niveau?

2. Aandacht voor sociaal-ethische betrokkenheid en kritische distantie van leerlingen.

De tweede karakteristiek verwijst naar de pendelbeweging tussen persoonlijke betrokkenheid ('dichtbij') en kritische distantie ('veraf'). Onderwijs dient immers zowel door leerlingen als een zinvolle activiteit ervaren te kunnen worden in hun eigen ontwikkeling en leefwereld, alsook een ontdekkingstocht te zijn naar datgene wat buiten hun onmiddellijk bereik ligt. Kernvragen hier zijn:

- Wordt er aangesloten bij of vertrokken vanuit de existentiële en maatschappelijke belevingswereld van de leerlingen?
- Draagt SEO bij aan de verdieping van kennis en uitbreiding van vaardigheden betreffende het vakspecifieke onderwerp?
- Krijgen leerlingen inzicht in de werking van cultureel-maatschappelijke structuren, instellingen en opvattingen?

3. Inhoudsdomeinen SEO

De derde karakteristiek betreft de leerinhouden die bij SEO aan bod komen, zoals in het Kernleerplan in een drietal domeinen omschreven (vgl. paragraaf 3.1).

De vraag waarom het hier gaat, is als volgt te formuleren: Wordt er in voldoende mate aandacht besteed aan

- de democratische rechtsstaat (in het Kernleerplan onderscheiden in clusters van eindtermen per subdomein)?
- levensbeschouwelijke pluriformiteit/morele gemeenschappen (in het Kernleerplan onderscheiden in clusters van eindtermen per subdomein)?
- morele communicatie (in het Kernleerplan onderscheiden in clusters van eindtermen per subdomein)?

Karakteristieken gerelateerd aan het Studiehuis-concept

4. Differentiatie en eigen keuzen.

De erkenning van ongelijkheid en diversiteit van mensen en culturen impliceert tevens de verantwoordelijkheid en de opdracht deze in het onderwijs concreet te maken.

Zowel SEO (gerichtheid op het openen van een sociaal-ethisch perspectief) als de specifieke onderwijsomgeving (Studiehuis) verwijzen naar het creëren van ruimte voor leerlingen om eigen keuzen te maken dan wel daarmee te oefenen. Kernvragen hier zijn:

- Biedt het lesmateriaal de leerlingen, binnen een gestructureerde omgeving, voldoende ruimte om eigen initiatieven te ontplooiën in onderzoek en leerproces?
- Krijgen leerlingen de gelegenheid om bij een vakspecifiek onderwerp zelf ethische vragen stellen en dit onderwerp te problematiseren vanuit een persoonlijk, ethisch perspectief?
- Mogen leerlingen eigen sociaal-ethische (morele) keuzen maken en vorm geven, ook al wijken die keuzen af van die van de docent?
- Biedt het lesmateriaal de mogelijkheid aan leerlingen die keuzen te beargumenteren en voor discussie en bespreking open te stellen?

5. Methodologie.

De vijfde karakteristiek betreft de aantoonbare aanwezigheid van de kenmerken het Studiehuis in het SEO-lesmateriaal en -activiteiten?

Kernvragen hier luiden:

- Wordt voldoende ruimte geboden voor een zekere mate van zelfsturing t.a.v. Wat er geleerd wordt, Hoe, Waar en Wanneer; het Plannen, Uitvoeren, Bewaken en Beoordelen van het leerproces en resultaat (zelfstandig leren)?
- Is er voldoende variatie aan methoden/werkvormen en leermiddelen met oog op zelf ontdekken, beleven, verzamelen, onderzoeken, reflecteren, etc.?
- Laten de leermiddelen voldoende ruimte voor eigen initiatieven (niet alles wordt pasklaar aangereikt)?
- Is er voldoende balans tussen kennis, vaardigheden, attitudes?

Karakteristieken gerelateerd aan de school als gemeenschap

6. Samenhang met het curriculum en samenwerking met collega's.

Het gaat bij SEO niet om een nieuw vak, maar om een bepaalde benadering in bestaande vakken. Daarom dient SEO kritisch te bezien te worden in relatie met deze vakken. Dat geldt in het bijzonder voor specifieke inhoudsdomeinen binnen deze vakken.

Ook samenwerking tussen docenten is in deze context van eminent belang voor het slagen van SEO in de onderwijspraktijk.

Antwoorden op de volgende kernvragen kunnen daarover duidelijkheid verschaffen:

- Hoe blijkt dat SEO als een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van diverse vakgebieden wordt gezien?
- Hoe blijkt de specifieke verantwoordelijkheid voor het realiseren van SEO in de nieuwe vakken in het algemeen deel, ANW, Geschiedenis & Maatschappijleer en CKV1?
- Hoe krijgt de samenwerking tussen betrokken collega's gestalte?

7. Voorwaarden en structurering.

De zevende en laatste karakteristiek betreft SEO-leermaterialen. Het ontwikkelen (een voor docenten leerzaam proces) en de beschikbaarheid daarvan is voor het realiseren van SEO onmisbaar. Onderscheid kan worden gemaakt in:

- Aanwijzingen voor docenten (docentenhandleiding), waarin de voor SEO wezenlijke ingrediënten op praktische wijze zijn verwoord en voorbeeldmatig uitgewerkt.
- Aanwijzingen voor leerlingen (leerlingenhandleiding), waarin helder gestructureerd en op bevattelijke wijze SEO wordt beschreven en toegelicht in termen van o.m. doelen, werkwijze, planningsaanwijzingen, opdrachten, etc.
- Eventueel aanvullend materiaal, bijvoorbeeld bronnenmateriaal in de vorm van een reader, een floppy, verwijzingen naar Internet-sites, e.d..

In de volgende paragraaf zal m.n. de kenmerken en structurering van voor SEO geschikt lesmateriaal worden ingegaan.

4.4 Beschrijvingskader lessenplan / modulontwerp

Het hier gepresenteerde beschrijvingskader heeft de vorm van een stappenplan en is bedoeld voor docenten die zelf voor SEO in hun reguliere lessen gepast materiaal willen verzamelen of ontwikkelen.

Doorgaans beslaat lesmateriaal meerdere lessen, aangeduid als een lessenserie of een module. Om die reden spreken we van een beschrijvingskader voor een lessenplan of modulontwerp.

Hiervoor hebben we benadrukt dat SEO, gerelateerd aan thema's die in allerlei vakken worden behandeld, gestalte moet krijgen. Daarom hoeven lessenplannen of modules toegespitst op SEO niet perse extenso te worden uitgeschreven. Vaak kan worden volstaan met klein materiaal waarin SEO-specifieke doelen, werkwijzen, vaardigheden etc. zijn beschreven, onder verwijzing naar de in gebruik zijnde methodenboeken/lesmateriaal van het eigen vak.

Beginsituatie.

Alvorens een lessenserie of module te ontwikkelen, wordt de beginsituatie geanalyseerd, waartoe van de volgende vragen gebruik kan worden gemaakt. Op basis van de verkregen antwoorden kan een docent vervolgstappen zetten: kiezen van een geschikt SEO-thema en het ontwerpen en structureren van het benodigde lesmateriaal. *Vragen voor deze analyse zijn*

- Van welke leergebieden of vakken vormt SEO in dit geval de sociaal ethische verdieping?
- Wat is de leerstof (onderwerpen) die in dit geval uitgangspunt vormt voor de SEO (vergelijk ook bijlage 1)?
- Welke ethische vragen roept de gekozen leerstof van dit leergebied of vak bij de leerlingen op?
- Welke (sub)thema's en vragen hebben hun specifieke belangstelling hebben?
- Hoe sluiten deze thema's of/ en vragen aan bij de actualiteit en belevingswereld (mogelijk beroepsperspectief) en niveau van de leerlingengroep?
- Wordt er op school al iets gedaan aan deze vragen vanuit een levensbeschouwelijke invalshoek, hebt u daarnaar geïnformeerd?
- Is er al een basis aanwezig voor een gesprek over deze thema's vanuit SEO-perspectief binnen een ander verwant leergebied?
- Waarom kiest de school voor deze specifieke thema's?
- Welke meerwaarde wordt met deze sociaal-ethische verdieping beoogd? (vergelijk de eindtermen SEO in het concept Kernleerplan) Voegt SEO iets substantieel toe aan de inhoud van het leer of vakgebied.
- Bij welke eindtermen van het betreffende vak/leergebied sluit SEO aan?
- Hoe realiseert u differentiatie en eigen keuzemogelijkheden voor de individuele leerling?
- Is het mogelijk om binnen uw vakprogramma leerlingen in de gelegenheid te stellen mensen uit andere morele gemeenschappen te ontmoeten en te bevragen?
- Hoe past SEO in het bestaande programma voor de divers leergebieden en afzonderlijke vakken?
- Hoe denkt u aan te sluiten bij de formele eisen van het studiehuis?
- Hoe denkt u aan te sluiten bij de doelstellingen en eindtermen SEO?

Kiezen van een thema

De tweede stap om te komen tot het ontwerpen van een lessenplan of modulontwerp is het kiezen van een geschikt thema dat aansluit bij de beginsituatie, het betreffende vakgebied, SEO-perspectief, de ethische verdiepvragen en de belevingswereld (actualiteit) van de leerlingen.

Onderdelen van het lessenplan of modulontwerp.

Een lessenplan of modulontwerp bestaat doorgaans uit de volgende drie onderdelen:

- *Aanwijzingen voor docenten* (ædocentenhandleidingÆ), waarin de voor SEO wezenlijke ingrediënten op praktische wijze zijn verwoord en voorbeeldmatig uitgewerkt.
- *Aanwijzingen voor leerlingen* (æleerlingenhandleidingÆ), waarin helder gestructureerd en op bevattelijke wijze SEO wordt beschreven en toegelicht in termen van o.m. doelen, werkwijze, planningsaanwijzingen, opdrachten, etc.
- *Aanvullend materiaal*, bronnenboeken, bijv. in de vorm van een reader, of anderszins schriftelijk, of digitaal, al dan niet met bijlagen.

Aanwijzingen voor docenten

De docentenhandleiding van een module of lessenserie gericht op SEO geeft een overzicht van de lesdoelen, de organisatie, de uitvoering en de benodigde instrumenten, met bijvoorbeeld de volgende inhoudselementen:

a. Voorblad met titel

Deze titel sluit aan bij het thema: de met SEO te verdiepen vakinhouden.

b. Inhoudsopgave.

De opbouw van de module of lessenserie dient logisch en overzichtelijk gepresenteerd te worden.

c. Inleiding.

De inleiding bevat naast een verantwoording van de keuze (het thema, onderwerp) een korte beschrijving van het SEO-perspectief (specifieke vragen of morele aspecten) m.b.t de gekozen inhoud, als mede een korte beschrijving van de overige aanwijzingen.

d. Samenhang met vak(ken) in de tweede fase.

Het SEO onderwijsmateriaal wordt gezien vanuit de relatie met het bestaande lesprogramma van het gekozen vak. Eindtermen van het betreffende vak waarbij aangesloten wordt, kunnen hier ook vernoemd worden.

e. Het thema en het (de) daaraan gerelateerd vakonderwerp(en) die bij dit thema onderzocht worden, sluiten aan bij ÚÚn of meer SEO-(sub)domeinen (vgl. paragraaf 3.1 en het Kernleerplan)

Het thema, de onderwerpen en inhouden besteden in voldoende mate aandacht aan aspecten van de democratische rechtstaat en levensbeschouwelijke pluriformiteit/morele gemeenschappen en morele communicatie.

f. De doelen voor de module worden helder geformuleerd.

Ze vormen een uitwerking van de doelen en eindtermen van het leergebied SEO (vgl. het Kernleerplan) in termen van kennis, vaardigheden en attitudes.

g. Inhoud van de module of lessenserie:

- een exemplarische verkenning/herkenning van het thema
Vertrekkend vanuit de belevingswereld van de leerlingen wordt gependeld tussen persoonlijke betrokkenheid en kritische distantie.
- verheldering van basisbegrippen.
Basisbegrippen worden geïntroduceerd en verhelderd.
- formuleren van een probleemstelling
De docent stelt de leerlingen in staat zelf sociaal-ethische vragen te stellen en een relevant onderwerp te problematiseren, uitmondend in een probleemstelling.
- formuleren van onderzoeksvragen op micro-, meso-, macro-niveau
De onderzoeksvragen zijn gericht op het bespreken of ontdekken van wat zinvol en zinloos (goed/fout, juist/onjuist) is volgens personen, groepen, levensovertuigingen of culturen (ik, wij, zij).
- ontmoeting en onderzoek.
Het aanbieden van onderzoeksinstrumenten die zijn gericht op de morele dimensie van de gekozen probleemstelling.

- ruimte voor eigen standpunten en keuze.
Erkenning van diversiteit en de verantwoordelijkheid die ook onderwijsinhoudelijk concreet te maken, wordt door de docent gestimuleerd, o.m. door diverse kanten te (laten) belichten, vragen te stellen.

- ruimte voor reflectie, bezinning en een handelingsperspectief bieden
Er is voorzien in mogelijkheden om keuzen (in beperkte mate) te operationaliseren, ervaringen te presenteren, standpunten te beargumenteren en open te stellen voor discussie, reflectie en bezinning.

h. Wat er bij de beschrijving van de organisatie van de module aan de orde moet komen.

- Programma en activiteitschema:
 - *de programmering van de contactgebonden en zelfstudie-activiteiten is logisch geordend en voor de studenten inzichtelijk weergegeven*
 - *er is balans in het opdoen van kennis/inzicht, het zich eigen maken van vaardigheden en ontwikkelen van attitudes.*
 - *er is voldoende variatie in methoden, instrumenten en werkvormen die in de beschikbare tijd praktisch uitvoerbaar zijn.*
 - *er is voldoende tijd gepland en het leerlingenmateriaal laat voldoende ruimte voor eigen inbreng en eigen initiatieven van de leerling.*

- Beschrijving van de inhoud van de contactgebonden uren, studie-uren en studietaken

Afhankelijk van de inpassing in het algehele curriculum

- Studielast
Aanbevolen 20 SLU

i. Didactische vormgeving. De leermiddelen/didactische werkvormen worden gekenmerkt door:

- grote variatie die eigen keuzen mogelijk maken en stimuleren
- het bieden van mogelijkheden aan leerlingen om de met SEO beoogde vaardigheden in de praktijk te brengen
- het bieden van voldoende ruimte voor (gestructureerde) zelfstudie en zelfstandig (samen) leren.

j. De wijze van evaluatie, toetsing en beoordeling

- *er worden goede en voldoende evaluatiemogelijkheden geboden, zowel gericht op leerproces als leerresultaat, met ruimte voor reflectie en argumentatie.*

Aanwijzingen voor leerlingen

De aanwijzingen voor leerlingen (æleerlingenhandleidingÆ) zijn afgeleid van de aanwijzingen voor docenten (ædocentenhandleidingÆ) en bevatten alle onderdelen die voor de leerling relevant zijn, te weten:

- Doelen en eindtermen
een overzichtelijke lijst van wat leerlingen moeten kennen en kunnen (inclusief attitude-aspecten) bij de afronding van de module of lessenserie.
- Organisatie
geeft inzicht in de opbouw van de lessenserie of module.

- Rooster
een rooster is opgenomen van de contact gebonden en zelfstudie uren, alsook de inhouden van wat daar aan de orde komt.
- Zelfstudieopdrachten
het thema, de probleemstelling, de studielast, de beoordelingswijze, de opdrachten voor:
 - *het formuleren van persoonlijke leerdoelen*
 - *het formuleren eigen probleemstelling*
 - *het formuleren eigen onderzoeksvragen*
 - *het organiseren van onderzoek, individueel en in samenwerking*

Aanvullend (bronnen)materiaal

Het gaat hier om ondersteunend bronnenmateriaal of verwijzingen naar bronnenmateriaal, dat algemeen toegankelijk is zoals bijvoorbeeld WWW-sites, videotapes, boeken, tijdschriften.

Dit materiaal dient te minste aan de volgende vereisten te voldoen:

- Niveau.
Teksten moeten goed en niet te lang zijn.
De teksten en te raadplegen bronnenmateriaal dienen te motiveren en aan te sluiten bij de taalkundige competentie van de leerlingen.
- Samenhang.
De opdrachten , teksten en te raadplegen bronnenmateriaal dienen een samenhang te vertonen met elkaar, passend in het programma.
- Tijd
De teksten en het te raadplegen bronnenmateriaal dienen in het geheel te passen binnen de beschikbare tijd voor zelfstudie.
- Beschrijvingskader.
 - de titel
 - de inhoudsopgave
 - het bronnenmateriaal
 - de literatuurlijst.

Bijlage 1

Relaties met diverse vakken in de Tweede Fase

Voor nagenoeg alle vakken geldt dat leerlingen actuele lesstof kunnen beoordelen, en daarover een beargumenteerd standpunt innemen en discussies kunnen voeren. Op deze vaardigheden bij SEO een beroep gedaan. Door SEO worden deze vaardigheden vooral vergroot d.m.v. diverse vormen van communicatie over morele aspecten van de onderhavige thema's. Daardoor worden deze geplaatst in de context van de democratische en levensbeschouwelijk pluriforme samenleving. In die zin biedt SEO een vakoverstijgende vorming en vaardigheidsoefening gerelateerd aan een aantal eindtermen in de Tweede Fase vakken. De in paragraaf 4.1 omschreven themavelden zijn dan ook ontleend aan de onderwerpen die in een groot aantal eindexamenvakken aan de orde komen.

Hieronder volgen voor een groot aantal vakgebieden samenvattende beschrijvingen van lesstof waaraan SEO te relateren is.

Algemene natuurwetenschappen

In het vak algemene natuurwetenschappen in het gemeenschappelijk deel komen de volgende onderwerpen aan de orde: (B) Analyse en reflectie met betrekking tot natuurwetenschap, techniek en de rol van mensen, (C) Leven; (D) Biosfeer; (E) Materie; (F) Zonnestelsel en heelal.

(B) Ten aanzien van de invloed van de natuurwetenschap op het menselijk denken en handelen moet de kandidaat ethische criteria kunnen onderscheiden inzake de toepassing van natuurwetenschappelijke kennis.

(C) In het domein leven/gezondheid moet de kandidaat een afweging kunnen maken van de positieve en negatieve effecten van medische behandelingen (medicijnen, technieken, voedingsgewoonten, geboorteregelingen, vaccinatie, genetische screening, et cetera).

De kandidaat moet tevens verschillende opvattingen kunnen beschrijven over de oorsprong van leven (te denken valt aan: scheppingsverhalen; evolutietheorie; creationisme), en daarbij onderscheiden natuurwetenschappelijke, kennistheoretische en levensbeschouwelijke aspecten.

(D) In het domein biosfeer moet de kandidaat ingrepen in de biosfeer kritisch bespreken en daarin de uitdrukking 'duurzame ontwikkeling' gebruiken. (genoemd worden onder andere de onderwerpen: broeikasgassen en klimaatverandering, energiebronnen, bemesting en bestrijdingsmiddelen.)

(F) In het domein zonnestelsel en heelal moet de kandidaat theorie kunnen uitleggen over het ontstaan van het zonnestelsel en heelal en het gebruik ervan (te denken valt aan de rol van satellieten)

Informatica

In het vak informatica in het profieldeel komen de volgende onderwerpen aan de orde: (A) Informatica in perspectief; (B) Basisbegrippen en vaardigheden; (C) Systemen en hun structurering; (D) Toepassingen in samenhang.

(A) In het domein informatica in perspectief moet de kandidaat de toekomstperspectieven van ICT/informatica kunnen schetsen. Tevens moet de kandidaat aangeven dat informatica/ICT de maatschappij in tal van haar facetten (economische, politieke, sociale, juridische en culturele) ingrijpend verandert (voorbeelden: geldverkeer, gezondheidszorg, beeldende vormgeving, geo-informatiesystemen, logistiek en distributie, internationalisering, milieu, muziek, meet- en regelsystemen, reizen, school, samenleving (onder andere privacy, auteursrechten), virtuele werkelijkheid).

De kandidaat kan de examenstof toepassen bij het beoordelen van argumenten bij een zelf gekozen of gegeven standpunt over ethische normen en waarden betreffende het gebruik van informatica/ICT.

(D) In het domein toepassingen kunnen kandidaten een zelf ontwikkeld systeem toetsen aan de praktijk en nemen zij daarbij een kritische houding aan ten opzichte van het functioneren van ICT in de organisaties, lettend op sociale en individuele aspecten; economische, politieke en juridische aspecten; en culturele, filosofische en historische aspecten.

Management en organisatie

Op het terrein van management en organisatie wordt een enkel moreel thema aangesneden: De kandidaat kan analyseren hoe een spanningsveld kan ontstaan tussen de belangen van een organisatie en de belangen van de maatschappij bij de werving van personeel en het inzetten van arbeidskrachten. De kandidaat kan verklaren waarom de overheid via wetgeving tracht bepaalde sociale groeperingen een sterkere positie op de arbeidsmarkt te geven.

In het subdomein rechtsvormen (geld aantrekken, marketing, financieel beleid) wordt geen enkel moreel dilemma verkend.

Economie

Economie behandelt de volgende onderwerpen: (B) Arbeidsmarkt; (C) Internationale arbeidsverdeling; (D) Nederlandse betalingsbalans; (E) Wisselkoersen; (F) Bankwezen; (G) Geldwezen; (H) Consumenten en welvaart; (I) Producteren en welvaart; (J) Goederenmarkt; (K) Inkomensvorming; (L) Inkomensverdeling; (M) Economische kringloop; (N) Markt, overheid en economische orde; (O) Onderontwikkeling (alleen economie 1,2); (P) Sociale zekerheid; (Q) Europese integratie.

De kandidaat kan bij concrete maatschappelijke vraagstukken op het gebied van: inkomen en welvaart, groei en stagnatie, internationale integratie, en ordening en sturing, de economische aspecten: productie, verdeling, besteding, financiering onderscheiden van geografische, historische en sociale aspecten.

De kandidaat kan een standpunt bepalen en dit onderbouwen en daarbij feiten van meningen onderscheiden, in het geding zijnde waarden herkennen, eigen waarden en opvattingen confronteren met die van anderen, mogelijke consequenties van een standpunt aangeven, een beargumenteerd standpunt formuleren, luisteren naar de standpunten van anderen. In de beschrijving van de eindtermen wordt niet gevraagd om beoordelingen, noch worden beoordelingscriteria aangereikt.

(B) In het domein arbeidsmarkt komen aan de orde: arbeidsmobiliteit en werkgelegenheid en werkloosheid. Onderwerpen zijn: bevolkingssamenstelling (geboorte-overschot/-tekort, vergrijzing, migratie); wetgeving (leerplicht, pensioenplicht, (minimum)loon, belastingtarieven); maatschappelijke opvattingen (verdeling betaald/onbetaald werk, werken/leren); organisatie van het arbeidsproces (kinderopvang, deeltijdbanen, flexibele werktijden, werkplekaanpassing); onderscheid tussen werkzame beroepsbevolking en werkloze beroepsbevolking (met oog voor de kwetsbare positie van allochtonen, langdurig werklozen, schoolverlaters, herintreders). Zwart werken komt aan de ter sprake in het kader van verborgen werkloosheid. Ook wordt aandacht gevraagd voor individuele en maatschappelijke gevolgen van werkloosheid: verlies koopkracht, sociale isolatie, sociale spanningen.

(C) In het domein internationale arbeidsverdeling gaat het om motieven, manieren en gevolgen van vrijhandel en protectie, motieven voor integratie en internationale handel en (ontwikkelings)samenwerking

(D, E, F, G) In de domeinen Nederlandse betalingsbalans, wisselkoersen, bankwezen en geldwezen moet de kandidaat onder andere voor- en nadelen van diverse systemen kunnen analyseren, de werking van de vermogensmarkt beschrijven en de oorzaken en gevolgen van prijsstijgingen en prijsdalingen kunnen analyseren.

(H) In het domein consumeren en welvaart komen aan de orde de invloed van status, scholing, buurt, gezinssamenstelling, mode, klimaat op het behoeftenpatroon, en de mogelijkheden om het vraaggedrag te beïnvloeden via reclame (vraagstimulering), consumentisme (bescherming, voorlichting), overheidsbeleid (informatie, heffingen, subsidies, wettelijke geboden en verboden). Morele dilemma's worden niet aangesneden.

(I, J en K) In de domeinen produceren en welvaart, goederenmarkten, en inkomensvorming komen diverse zaken ter sprake: de mogelijke spanningen tussen de doelstelling van de onderneming en andere maatschappelijke belangen: de gevolgen van het productie- en consumptiepatroon voor de duurzaamheid van onze leefwereld, de effecten van het verhogen van de winst via productiviteitsverbetering op de werkgelegenheid, de schaalvergroting en de kartelvorming. De kandidaat moet motieven voor overheidsingrijpen in het marktproces kunnen analyseren en de rol van de overheid in de loonvorming. Aan de orde komen onder andere ongewenste uitkomsten van het marktproces gezien van het oogpunt van werkgelegenheid, inkomensverdeling, collectieve goederen, concurrentieverhoudingen en leefmilieu. En wetgeving ten aanzien van de concurrentie (beperking van kartelvorming), de werkplek (veiligheidsvoorschriften, arbeidstijden), de deugdelijkheid van producten (aansprakelijkheid producent), de vestiging (bekwaamheidseisen), de openstelling (winkelsluiting).. Aan de orde komt ook het thema: machtsposities en belangentegenstellingen bij de CAO-onderhandelingen.

(L) In domein inkomensverdeling moet de kandidaat de personele inkomensverdeling beschrijven en de oorzaken en van inkomensverschillen verklaren alsmede de invloed van de inkomensontwikkeling op de nationale economie. Als gevolgen van inkomensverschillen worden genoemd: enerzijds prikkel tot prestaties en mobiliteit en anderzijds mogelijke sociale onrechtvaardigheid en migratie.

(M) In het domein economische kringloop moet de kandidaat analyseren waarom voortdurende groei van de productie tot problemen aanleiding kan geven. Aan de orde komen: de spanning tussen productiegroei en streven naar ecologische duurzaamheid; het concept van duurzame ontwikkeling: productiegroei in overeenstemming brengen met de behoeften van toekomstige generaties; oorzaken van structurele onevenwichtigheden: starre (markt)verhoudingen, demografische ontwikkelingen, technologische ontwikkelingen, uitputting hulpbronnen, aantasting leefmilieu; mogelijke gevolgen/effecten van dit keuzevraagstuk: verandering in (internationale) concurrentiepositie, weerstand tegen veranderingsprocessen, hoge (investerings)kosten, gevolgen voor de overheidsfinanciën, fricties met andere belangen zoals werkgelegenheid en inkomensverdeling.

(N) In het domein markt, overheid en economische orde moet de kandidaat doelstellingen van de economische politiek met betrekking tot de allocatie-, stabilisatie- en (her)verdelingsfunctie van de overheid beschrijven.

(O) In het domein onderontwikkeling kan de kandidaat de internationale inkomensverdeling (de mondiale verdeling van welvaart) analyseren, het stagneren van de economische ontwikkeling analyseren vanuit interne en externe economische oorzaken, verklaren hoe via overeenkomsten tussen groepen van landen een verbetering van de positie van de ontwikkelingslanden mogelijk is, en de hoofdlijnen van het ontwikkelingsbeleid van de Nederlandse overheid beschrijven. Aan de orde komen onder andere motieven om de internationale inkomensverdeling te beïnvloeden: religieuze/altruïstische motieven, economische motieven, politieke motieven; voor- en nadelen van hulp, concentratie van hulp: het bereiken van specifieke doelgroepen (allerarmsten, vrouwen) en/of het nastreven van specifieke doelen (milieubehoud, mensenrechten), afbreken van handelsbelemmeringen, schuldsanering et cetera.

(P) In het domein sociale zekerheid kan de kandidaat (achtergronden van) het stelsel van sociale zekerheid in Nederland verklaren. Aan de orde komen ook motieven om een deel van de zorg wel/niet collectief te regelen: efficiency, eigen verantwoordelijkheid, verlagen collectieve lasten, zekerheid, solidariteit, lastenverdeling, betaalbaarheid voor de burger. Ook wordt aandacht besteed aan manieren van oneigenlijk gebruik van sociale zekerheid en de bestrijding ervan.

(Q) In het domein Europese integratie ten slotte kan de kandidaat de Europese (monetaire) samenwerking op hoofdlijnen verklaren. Onder vele aspecten komen ook onderdelen van het sociale beleid aan de orde: medezeggenschap werknemers, vrij verkeer van personen, erkenning van diploma's, gelijke behandeling mannen en vrouwen, ontwikkeling van achterstandsgebieden, stimuleren scholing en innovatie.

Maatschappijleer

In het vak maatschappijleer (profieldeel) komen de volgende onderwerpen aan de orde: (B) Politieke besluitvorming; (C) Massamedia; (D) Multiculturele samenleving; (E) Mens en werk; (F) Criminaliteit en rechtsstaat; (G) Milieu en beleid; (H) Ontwikkelingssamenwerking. In het gemeenschappelijk deel zijn de onderwerpen (B) Politieke besluitvorming en (C) Massamedia verplicht en voor vwo ook nog (E) Mens en werk.

(B) In het domein politieke besluitvorming kan de kandidaat visies op machtsdeling onderscheiden en het belang aangeven van de klassieke vrijheidsrechten in het kader van de politieke besluitvorming (bijvoorbeeld het begrip burgerlijke ongehoorzaamheid / rol van pressiegroepen)

(C) In het domein massamedia kan de kandidaat uitleggen wat de betekenis is van vrijheid van informatie in de Nederlandse parlementaire democratie en kanttekeningen plaatsen bij de invloed en het functioneren van massamedia in onze samenleving. De kandidaat kan aangeven dat in het Nederlandse staatsrecht het recht op vrijheid van meningsuiting is gewaarborgd. De kandidaat kan ook uitleggen welke rol media vervullen in de overdracht van waarden, normen, cultuur, vooroordelen en stereotypen. En de kandidaat kan verschillende landelijke kranten en opiniebladen met elkaar vergelijken aan de hand van hun identiteit (w.o. politieke/levensbeschouwelijke visie)

(D) In het domein multiculturele samenleving kan de kandidaat uitleggen dat de samenleving door de aanwezigheid van verschillende etnische groepen te maken krijgt met (nieuwe) maatschappelijke vraagstukken en daarbij betrekken de Grondwet, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en internationale verdragen. De kandidaat kan met argumenten een eigen en standpunten van derden ten aanzien van vreemdelingen en minderheden beleid verwoorden en commentariëren.

(E) In het domein mens en werk kan de kandidaat verschillende visies op sociaal-economische vraagstukken in de Nederlandse samenleving omschrijven (onder andere recht op arbeid en rol van overheid) en de gevolgen van maatschappelijke ongelijkheid uitleggen (inzonderheid met betrekking tot arbeid en inkomen, onderwijs en huisvesting).

(F) In het domein criminaliteit en rechtsstaat kan de kandidaat omschrijven wat regels en normen zijn, wat de meer specifieke betekenis is van rechtsregels voor de samenleving en welke beginselen aan de rechtsstaat ten grondslag liggen. De kandidaat kan verschillende visies omschrijven op het verband tussen het verschijnsel criminaliteit en maatschappelijke ongelijkheid. De kandidaat kan (typerende) standpunten van derden (waaronder politieke partijen) over criminaliteitsbestrijding onderscheiden en in verband brengen met de ideologische stromingen.

(G) In het domein milieu en beleid kan de kandidaat uitleggen waarom het milieuprobleem een sociaal en politiek probleem is en een beargumenteerd standpunt innemen over concrete kwesties die verband houden met het milieuprobleem ook op mondiaal niveau, uitgaande van het begrip duurzame ontwikkeling.

(H) In het domein ontwikkelingssamenwerking ten slotte kan de kandidaat aangeven waarom ontwikkelingssamenwerking een sociaal en politiek probleem is en welke economische, humanitaire, politieke, culturele en militaire motieven en belangen een

rol spelen in het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid van Nederland en andere donorlanden. De kandidaat kan ook een beargumenteerd standpunt verwoorden over de effectiviteit van vormen van ontwikkelingssamenwerking.

Geschiedenis

In het vak geschiedenis (profieldeel) komen de volgende onderwerpen aan de orde: (B) Levensonderhoud; (C) Primaire samenlevingsverbanden; (D) Staat, natie en politiek; (E) Oorlog en vrede; (F) Ontmoetingen tussen culturen; (G) Zingeving en cultuur politieke besluitvorming. In het gemeenschappelijk deel zijn de onderwerpen (B2) Overzicht van de twintigste eeuw; (C2) Totalitaire systemen en staten; en (D2) Internationale betrekkingen en oorlogvoering.

Karakteristiek voor het geschiedenisonderwijs is dat de kandidaat opvattingen, waarden en motieven, waardoor mensen in het verleden werden geleid, kan vergelijken met opvattingen, waarden en motieven van hemzelf en anderen nu. In het gemeenschappelijke deel moet de kandidaat zich onder andere verplaatsen in opvattingen, waarden en belangen van mensen in het verleden en deze onderscheiden als meer of minder persoonlijk bepaalde beweegredenen voor hun denken en handelen

Voor een deel komen de onderwerpen overeen met het vak algemene natuurwetenschappen (met name domein C primaire samenlevingsverbanden) en met het vak maatschappijleer (met name B levensonderhoud, C primaire samenlevingsverbanden, D staat, natie en politiek), zij het dat deze bij geschiedenis vanuit historisch perspectief worden gezien.

(B) Onderwerpen die genoemd worden zijn in het domein levensonderhoud: geboorte, huwelijk, vruchtbaarheid, sterfte, voedselvoorziening, sociaal-economische omstandigheden, erfrecht, medische inzichten, kennis van hygiëne, productie- en consumptiefuncties, seksualiteit, verwantschap, zorg en opvoeding, taakverdeling tussen mannen en vrouwen, overdracht van opvoedingstaken naar onderwijsinstellingen.

(D en E) In de domeinen staat, natie en politiek en oorlog en vrede kan de kandidaat visies van sociaal-politieke bewegingen op macht, gezag en interventie van de overheid aangeven, daarbij begrippen als burgerschap en emancipatie uitleggen, totalitaire systemen herkennen (genoemd worden fascisme en communisme) en de invloed daarvan op sekse- en etnische verhoudingen en gevoelens van nationalisme beschrijven en verklaren. En de kandidaat kan internationale tegenstellingen en conflicten in verband brengen met ideologische, economische en machtpolitieke belangen.

F) In het domein ontmoetingen tussen culturen kan de kandidaat de relaties tussen westerse en niet-westerse samenlevingen duiden op de volgende onderwerpen: de relatie mens, natuur en technologie; arbeids- en bezitsverhoudingen; verwantschap, familie- en sekseverhoudingen; politiek-bestuurlijke en militaire organisatie; geloofsvoorstellingen en geloofsuitingen; omgangsvormen en rituelen.

(G) in het domein zingeving en cultuur kan de kandidaat uitleggen dat de betekenis van religie en levensbeschouwing in de westerse samenleving in de moderne tijd is veranderd en daarbij processen van confessionalisering en secularisatie betrekken;

tevens kan hij de betekenis van geloofsgemeenschappen en levensbeschouwelijke groepen voor het maatschappelijk en persoonlijk functioneren van betrokkenen uitleggen.

(C2) In het domein overzicht van de twintigste eeuw komen totalitaire systemen aan de orde (zie ook boven), waarbij de kandidaat in staan moet zijn om onder andere culturele en ideologische achtergronden van het fascisme en communisme te herkennen.

(D2) In het domein internationale betrekkingen en oorlogvoering komen aan de orde: humanitair oorlogsrecht, en vrede- en veiligheidsvraagstukken. Van kandidaten wordt verwacht dat zij vooral internationale tegenstellingen en conflicten in verband kunnen brengen met ideologische, economische en machtspolitieke belangen; eigen meningsvorming daarentegen wordt weinig gestipuleerd.

Aardrijkskunde

In het vak aardrijkskunde (alleen profielvak) komen de volgende onderwerpen aan de orde: (B,hC) Politiek en ruimte; (C,hE) Regionale beeldvorming; (D,hB) Migratie en mobiliteit; alleen vwo: (E) Vervoer en ruimtelijke inrichting; (F,hD) Mens en milieu; (G) Actieve aarde; (H,hF) Eigen regio.

Bij aardrijkskunde wordt meer dan gemiddeld gewicht gehecht aan oordeelsvorming. De kandidaat kan onder meer een standpunt bepalen en onderbouwen, en daarbij algemene waarden (doelmatigheid, rechtvaardigheid, tolerantie, duurzaamheid) en normen betrekken en de gevolgen van een standpunt aangeven voor de leefsituatie, het milieu en het persoonlijk gedrag. Veel onderwerpen komen ook bij andere vakken aan de orde.

Thema's zijn: Regionaal bewustzijn, vakantiegebieden, migratievraagstukken (waarvan met name het Nederlandse toelatings- en spreidingsbeleid door de kandidaat beoordeeld moet worden), mobiliteitsvraagstukken, transportvraagstukken (vanuit economische en milieukundige aspecten en rol van pressiegroepen).

(F) Zo moet de kandidaat in domein mens en milieu een ethische afweging maken met betrekking tot de manier waarop de mens omgaat met het milieu bij de ruimtelijke inrichting van een gebied, waarbij zaken aan de orde komen als bevolkingsontwikkeling, ontwikkeling van de welvaart (productie en consumptie), technologische ontwikkelingen, en de belasting van het natuurlijk milieu. Evenals bij andere vakken is duurzame ontwikkeling een beoordelingscriterium.

Culturele en Kunstzinnige Vorming (CKV) 1

In het vak culturele activiteiten (gemeenschappelijke deel) komen aan de orde (B) Kennis van kunst en cultuur; (C) Praktische activiteiten; (D) Reflectie en kunstdossier. De algemene doelstelling luidt: de kandidaat kan een gemotiveerde keuze maken voor voor hem betekenisvolle activiteiten op het gebied van kunst en cultuur.

Ethische, normatieve vragen worden niet gethematiseerd.

Klassieke Culturele Vorming (KCV)

Het karakter van dit vakgebied is reflectie op de antieke cultuur en op de relatie tussen de antieke cultuur en de latere Europese cultuur. Van de kandidaat wordt gevraagd een eigen beargumenteerd oordeel te geven. Geproblematischeerd wordt er niet.

Filosofie

In het vak filosofie (profielvak en examenvak in de vrije ruimte) komen de volgende onderwerpen aan de orde: (B) Wijsgerige antropologie, (C) Ethiek; (D) Kennisleer; (E) Wetenschapsfilosofie; (F) Sociale filosofie; (G) Metafysica; (H) Cultuurfilosofie; (I) Esthetica.

Filosofie is gericht op inzicht en op standpuntbepaling. Hier en daar worden praktijksituaties ingebracht en nogal wat thema's zijn ook relevant voor onze tijd. Ook worden meningen veelvuldig gerelateerd aan levensbeschouwelijke opvattingen. Er is dus verwantschap met SEO.

Veel nadruk ligt op de argumentatieleer en op de vaardigheid een filosofisch betoog te houden. In het vak filosofie wordt veel nadruk gelegd op begripsvorming.

Zo moet de kandidaat in domein B wijsgerige antropologie de mensvisie (waaronder mens als redelijk en als emotioneel wezen) het dualisme, het monisme, het christelijk aristotelisme, het materialisme, de romantiek, het behaviorisme, de sociobiologie, het structuralisme, het feminisme, de psychoanalyse en het postmodernisme kunnen duiden en zich daartegenover een mening vormen. Er is oog voor identiteitsvorming, relatievorming et cetera en de culturele factoren die daarbij een rol spelen.

Een bijzonder (voor SEO belangrijk domein) vormt het domein ethiek. Er wordt veel aandacht gegeven aan begripsvorming, aan verschillende ethische concepten (geluksethiek, plichtsethiek, calculerende ethiek, et cetera). Aandacht is er ook voor een verscheidenheid aan visies op ethische beginselen (Plato, Aristoteles, Thomas, Spinoza, Kant, Mill, Nietzsche) en de kandidaat moet kanttekeningen plaatsen bij religieuze openbaring, natuur en maatschappelijke of persoonlijke inspiratiebronnen als achtergrond van ethische beginselen.

Bijzondere aandacht wordt gegeven aan de verschillende posities ten aanzien van vrijheid (individualisme) en verantwoordelijkheid, aan rechten van levende wezens (waaronder het ecologische vraagstuk). Zo moet de kandidaat de vraag of dieren en/of andere levende wezens in de natuur in het algemeen rechten hebben fundamenteel bespreken en daarover een beargumenteerd standpunt verwoorden.

In domein D kennisleer worden wederom verschillende filosofisch visies verkend en vooral veel aandacht gegeven aan het moderne inzicht dat kennis altijd is ingebed in een context. (economische, technologische en ideologische belangen, geschiedenis en cultuur, emotionaliteit, genderprocessen, machtsfactoren, et cetera). Centraal staan voorts opvattingen over de relatie tussen ervaring en werkelijkheid. Domein E wetenschapsfilosofie sluit hierbij aan. Daarbij moet de kandidaat het onderscheid tussen wetenschap, kunst, religie, ideologie, of introspectie kunnen aangeven alsmede het onderscheid tussen sociale wetenschappen, geesteswetenschappen en natuurwetenschappen. Bijzondere aandacht wordt ook geschonken aan de verhouding wetenschap en samenleving.

In keuzedomein F Sociale filosofie leert de kandidaat de volgende begrippen: schaarste, behoefte, vervreemding, ideologie, verantwoordelijkheid, belangen, legitimiteit, democratie, technocratie, rechtvaardigheid, maatschappelijk verdrag, arbeid, negatieve en positieve vrijheid, gelijkheid, emancipatie, vervreemding, rechtvaardigheid, macht, prisoners dilemma, markt, ideologie, staat, natie en utopie.

Hij kan toonaangevende visies op de staat (bijvoorbeeld de legitiemring van macht) weergeven. (Plato, Aristoteles, Thomas, Hobbes, Locke, Rousseau, Hegel, Marx). Speciale aandacht krijgen de opvattingen over de begrippen: vrijheid, gelijkheid en rechtvaardigheid; en schaarste, behoeften en macht. Zo moet de kandidaat opvattingen kunnen weergeven over de rol van cultuur en religie bij schaarsteproblematieken; of

het genderaspect van machtswerking kunnen uitleggen; of de relatie tussen media en macht aangeven.

Een ander keuzedomein is G metafysica (met als kernbegrippen persoonlijke identiteit, subjectiviteit, intersubjectiviteit, objectiviteit, zijn, zijnde, God, God als Zijn, universalia, transcendentie, immanentie, transcendentiaal onderzoek, dialectiek).

Het derde keuzedomein H cultuurfilosofie stelt de begrippen Bildung, burgerlijke cultuur, culturele waarde, culturele context, cultuurrelativisme, cultuurkritiek, ethnocentrisme, ethologie, eurocentrisme, organismisme, primitivisme, sociobiologie, centraal. De kandidaat kan wederom een aantal toonaangevende visies uit de traditie van de cultuurfilosofie weergeven en uitleggen.

Bijzondere aandacht wordt gegeven aan de waarde van culturen en opvattingen over cultuurrelativisme (historisch particularisme, relativisme ten opzichte van het ethnocentrisme, ethisch relativisme (tolerantie of gemakzucht), historisch relativisme. De kandidaat moet criteria ter beoordeling van de waarde van culturen weergeven en uitleggen, zoals de mate van: productiviteit, sociale cohesie (ook in ethisch opzicht), ecologische aanpassing, interne integratie, aanpassing aan de 'menselijke natuur' (zowel vanuit psychoanalytisch als ethologisch gezichtspunt), rationaliteit. Aandacht wordt speciaal geschonken aan de verhouding van natuur en cultuur en de verhouding mens en natuur. Bij de verhouding mens en natuur moet de kandidaat verschillende mensvisies kunnen uitleggen (mens als despoot over de natuur, verlichte heerser over de natuur, rentmeester van de natuur, partner van de natuur, ondergeschikte van de natuur) en daarbij betrekken de maatschappelijke context van deze visies. Zo moet de kandidaat een verband kunnen leggen tussen de manier van omgaan met het milieu in industriële maatschappijen en de achterliggende verwevenheid van wetenschappelijke en economische belangen; of: de kandidaat moet een beargumenteerd standpunt innemen ten aanzien van een milieuethisch dilemma (en het begrip duurzaamheid waarderen).

Het laatste keuzedomein Esthetica kent de volgende begrippen: schoonheid, mimesis, vorm, inhoud, expressie, het sublieme, smaakoordeel, interpretatie, creativiteit. Onder andere wordt aandacht gegeven aan de maatschappelijke functie van kunst, aan betekenis en waardering, autonomie en moraal.

Bijlage 2

Vijfpunts beoordelingsschaal voor SEO onderwijsleermateriaal.

Karakteristiek	1	2	3	4	5
	nauwelijks		zeer veel		
1. De gerichtheid op het sociaal-ethisch perspectief.					
Opmerkingen:					
2. Sociaal-ethische betrokkenheid en kritische distantie.					
Opmerkingen:					
3. Inhoudsdomeinen SEO					
Opmerkingen:					
4. Differentiatie en eigen keuzen.					
Opmerkingen:					
5. Methodologie.					
Opmerkingen:					
6. Samenhang met curriculum en samenwerken met collega's					
Opmerkingen:					
7. Voorwaarden en structurering.					
Opmerkingen:					

1 = nauwelijks, 5 = zeer veel